

ARTYKUŁY RECENZYJNE I RECENZJE

STANISŁAW SALMONOWICZ
(Toruń)

ROZWAŻANIA O OŚWIECONYM ABSOLUTYZMIE¹

Stanowiąca główny przedmiot moich uwag publikacja poświęcona problemowi oświeconego absolutyzmu i jego dziejom w Europie stanowi swego rodzaju podsumowanie prowadzonych przez wiele lat z inicjatywy historyków głównie węgierskich dyskusji i badań nad zjawiskiem oświeconego absolutyzmu². Zjawisko to czy też formuła historiograficzna należy do najbardziej dyskusyjnych w nauce historycznej i to już od lat ponad stu. W badaniach dawniejszych³ wyróżnić można dwie główne tendencje: pierwsza reprezentowana zwłaszcza przez historyków francuskich negowała znaczenie, a nawet wręcz istnienie fenomenu historycznego o nazwie oświecony absolutyzm⁴. Sam termin oświeconego absolutyzmu wprowadzono w nauce niemieckiej w pierwszej połowie XIX w. jako „das aufgeklärte Absolutismus”. Dzieje tego pojęcia i jego kariera historiograficzna w ostatnich latach zasługiwałyby na odrębną analizę⁵. Wśród przyczyn, które określały takie, a nie inne stanowisko historiografii francuskiej, które po dzień dzisiejszy ciąży nad ujmowaniem tej tematyki, wymienić należy niewątpliwie fakt, iż Francja nie przeżywała w XVIII w. epoki oświeconego absolutyzmu (choć istniały pewne próby jego wprowadzenia w dobie Ludwika XVI). Zdaniem większości historyków francuskich nie potrzebowała ona tego typu reform wobec osiągnięć związa-

¹ Uwagi niniejsze powstały na tle lektury zbioru rozpraw publikowanego pod red. B. Köpeczi, A. Soboul, E. H. Balázs, D. Kosáry pt. *L'Absolutisme éclairé* (= *Colloques de Mátrafüred. Etudes sur les Lumières sous la direction de B. Köpeczi*), Budapest-Paris 1985, ss. 361.

² W 1976 r. sympozjum w Lipsku uzgodniło zakres prac zespołu historyków z różnych krajów na temat oświeconego absolutyzmu nawiązując do dyskusji, która odbyła się na ten temat na trzecim kołokwium w Mátrafüred (1975). Przygotowane materiały były przedmiotem czwartego kolokwium w Mátrafüred (1978). Ważniejsze teksty zostały wówczas opublikowane w *Annales Historiques de la Révolution Française*, Nr 238, Octobre-December 1979. Obecna publikacja w ostatecznej wersji pełnych materiałów zamyka dotychczasowy cykl prac.

³ Publikacje w *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences* w latach trzydziestych podsumowane przez M. Lhéritier, *Le despotisme éclairé de Frédéric II à la Révolution Française*, *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences*, IX, 35, 1937, s. 181-225. Do tej dyskusji w okresie powojennym bezpośrednio nawiązał F. Hartung w licznych publikacjach, por. także: F. Hartung, R. Mousnier, *Quelques problèmes concernant la monarchie absolue*, *Comitato internazionale di Scienze Storiche*, X. Congresso internazionale, Relazioni, IV, 1955, s. 1-55.

⁴ Przykładowo zacytujmy opinię F. Bluche, *Le despotisme éclairé*, Paris 1968, s. 344: „Loin de précéder son siècle, le prince philosophe veut faire accéder un royaume rétrograde au niveau du XVIIe siècle français”.

⁵ Zadania tego nie spełnia zbyt wzięty tekst A. Soboul. *Historique de la nation d'absolutisme éclairé*, om. dzieło, s. 27-32. Należy jednak podkreślić, iż autorzy dzieła przyjęli (i uważam tę unifikację za ostateczną), iż należy odrzucić używany w historiografii francuskiej termin „le despote éclairé” i używać wyłącznie terminu „l'absolutisme éclairé” co jest w istocie przyjęciem tradycyjnej terminologii niemieckiej: „das aufgeklärte Absolutismus”.

nych z epoką absolutyzmu Ludwika XIV. Dodajmy też, że znaczenie Rewolucji Francuskiej, która wywarła głęboki wpływ na dalsze przemiany w Europie, niejednokrotnie skłaniało historyków francuskich do lekceważenia innych doświadczeń historycznych. W okresie powojennym ogromną rolę odegrał tu mit rewolucyjny, odrzucanie *a priori* wszelkiego reformizmu. Czołowi historycy francuscy (w tym zwłaszcza Albert Soboul) kładli wówczas szczególny, by nie powiedzieć wyłączny nacisk na problemy przemian bądź stagnacji struktur społecznych, a znacznie mniejszą wagę przywiązywali do spraw państwa i przemian form ustrojowych. Samodzielna rola aparatu państwowego była z reguły minimalizowana, a bieg wydarzeń politycznych nazbyt często traktowany jedynie jako „l'histoire événementielle”, nie zasługującą na szczegółowe rozważanie nawet punktu widzenia roli przemian politycznych w procesach strukturalnych „długiego trwania”.

Druga tendencja reprezentowana zwłaszcza przez historyków niemieckich, ale też i przedstawicieli innych krajów, w których występowało zjawisko oświeconego absolutyzmu, kładła nacisk na ogromne, a niekiedy długotrwałe znaczenie reform prowadzonych przez rzeczników oświeconego absolutyzmu. Niekiedy głoszono, zwłaszcza w konserwatywnej historiografii niemieckiej, iż oświecony absolutyzm był swego rodzaju antytezą Rewolucji Francuskiej i że uratował kraje, w których zostały urzeczywistnione reformy pod jego egidą, od poważniejszych wstrząsów rewolucyjnych na przełomie XVIII i XIX w.

Ostatnie ćwierćwiecze przyniosło wreszcie wiele wypowiedzi bardziej wyważonych, odrzucających nazbyt skrajne sformułowania obu wspomnianych tendencji⁶. Nawet te znalazły się także u podstaw dyskusji toczonych w Lipsku i w Mátrafüred. Jak jednak z tego punktu widzenia sytuuje się omawiana próba nowego zarówno całościowego, jak i szczegółowego spojrzenia na oświecony absolutyzm? Uważna lektura bogatych treści zbioru prowadzi do wniosku, iż odpowiedź ta nie ma charakteru jednolitego i że wnosząc niezwykle cenny materiał do rozważań porównawczych w postaci syntetycznych obrazów poszczególnych krajów oświeconego absolutyzmu pozostawia w swych sformułowaniach uogólniających wielokrotnie uczucie niedosytu bądź nawet budzi sprzeciw. Na wstępie należy podkreślić, iż ogromny wpływ na bieg prac, które uwiecznione zostały publikowanymi materiałami z Mátrafüred, miał znakomity, przedwcześnie zmarły historyk Rewolucji Francuskiej — Albert Soboul. Nie ukrywał on nigdy swego głębokiego sceptycyzmu, by nie rzec niechęci do zjawiska oświeconego absolutyzmu⁷. Ta postawa A. Soboula, której nie podzielam i która nie była podzielana przez ogół uczestników dyskusji, zaciążyła jednak niewątpliwie jego autorytetem zarówno na sądach innych autorów, jak i na samej koncepcji ujmowania głównie takich, a nie innych płaszczyzn zjawiska. Warto jednak podkreślić, iż w rozważaniach szczegółowych doszły wielokrotnie do głosu poglądy dość zróżnicowane, a nawet prowadzące wyraźnie do wniosków sprzecznych z ogólnymi sformułowaniami Soboula⁸.

⁶ Por. zwięzłe ale bardzo instruktywne ujęcie ewolucji poglądów historiografii pióra R. Vierhausa w haśle „Absolutismus, [w:] Marxismus im Systemvergleich, Hrsg. von C. D. Kernig, Geschichte, 1 Band, Hrsg. H. Mommsen W. Schieder, Frankfurt-New York 1974, s. 2-25.

⁷ Nadal w cyt. zbiorze A. Soboul stoi na stanowisku, iż oświecony absotyzm kontynuuje model monarchii Ludwika XIV: „C'est vers elle que les monarques éclairés portaient les yeux, en paraissant écouter des philosophes [...]. Il s'agissait de s'inspirer d'un passé qui avait fait ses preuves, plus sans doute que de modéler une société et un Etat dont les philosophes esquissaient le modèle idéal (...). En fait, les déclarations éclairées et les bonnes intentions n'étaient pour les souverains que jeux d'esprit et propagande...” s. 17-18. Czy jego sformułowania są trafne wobec takich postaci jak Józef II czy Leopold II — można wątpić.

⁸ Por. B. Köpeczi. *L'idéologie de l'absolutisme éclairé*, który w podsumowaniu, s. 118, dał własną próbę określenia charakteru i roli oświeconego absolutyzmu (do

Poważnym brakiem prezentowanej panoramy różnych aspektów zjawiska oświeconego absolutyzmu był moim zdaniem fakt, iż nie poświęcono należytej uwagi problemom teorii państwa oświeconego absolutyzmu oraz problemom ideologii epoki w tym kontekście. Niedostatecznie wzięto pod uwagę fundamentalny fakt, iż absolutyzm oświecony to zjawisko z dziejów ustroju, zagadnienie nie tyle i nie tylko struktur społecznych co reformy państwa i prawa. W rezultacie tego *implicite* przyjętego założenia w omawianym tomie nie doszedł do głosu żaden historyk ustroju i prawa *sensu stricto*, a problemy formy państwa tej epoki nie zostały w ogóle szerzej rozważone⁹. Stanowisko A. Soboula i innych autorów zostanie przedstawione poniżej, w tym miejscu chciałbym jednak na wstępie zaakceptować własny punkt widzenia: podtrzymuję nadal swoje stanowisko sformułowane jeszcze w 1966 r.¹⁰, iż oświecony absolutyzm to specyficzna faza w rozwoju monarchii absolutnej¹¹, faza, która ogarnęła część zacofanych krajów Europy Środkowo-Wschodniej, Północnej i Południowej i była nie tylko realizacją zadań typowych dla monarchii absolutnej, lecz poszła znacznie dalej opierając się na ideologii Oświecenia¹².

tej kwestii wróć), która odbiega od pełnej rezerwy postawy Soboula choć Köpeczi przyjął także, iż absolutyzm oświecony nie dążył do podważenia podstaw ustroju feuda nego. Częściowo przeczą temu twierdzeniu daleko idące reformy stosunków agrarnych na przykład w Badenii i w Danii.

⁹ Ten typ rozumowania zapoznaje rzecz tak istotną jak zmiany w zakresie formy państwa feudalnego. Kwestie interesujące historyka ustroju i prawa (w tym także ważna sprawa wielkich kodyfikacji prawa natury tej epoki) znalazły się zupełnie na marginesie rozważań, inter alios poruszone. Zabrakło jednym słowem w zespole badaczy człowieka, który by tak jak Bogustaw Leśnodorski łączył wiedzę o epoce z wiedzą historyczno-prawną. Nb. jednostronny nacisk kładziony tylko na problem przemian w stosunkach społecznych nakazuje postawić pytanie czy na przykład między monarchią stanową a monarchią absolutną zaszła zasadnicza zmiana co do podstawowych stosunków feudalnych? Stąd i mój sposób nie widzieć wielkiej różnicy między absolutyzmem dworskim typu hiszpańskiego czy francuskiego a absolutyzmem oświeconym.

¹⁰ Por. S. Salmonowicz, *Prawo karne oświeconego absolutyzmu. Z dziejów kodyfikacji karnych przełomu XVIII/XIX w.*, Toruń 1966, s. 5-9, por także moje uwagi, *Filozofowie „Wieku Światta” wobec oświeconego absolutyzmu*, [w:] *Rozprawy z dziejów XVIII wieku*, pod red. J. Wojtowicza, Toruń 1979, s. 9-30. Por. także zbiór prac pod red. Z. Libiszowskiej, *Absolutyzm oświecony w Europie Środkowo-Wschodniej*, Acta Universitatis Lodzensis, Nauki Humanistyczno-Społeczne, Folia Historica, I, 48, Łódź 1979, a zwłaszcza poglądy J. A. Gierowskiego, *Kilka uwag o absolutyzmie oświeconym w Europie Środkowej*, s. 21-30. Nb. wszystkie ww. publikacje polskie — „z natury rzeczy” nie zostały uwzględnione ani w badaniach, ani w bibliografii przedmiotu załączonej do omawianej publikacji.

¹¹ Tak więc nie negując żadną miarą linii zależności i kontynuacji w stosunku do monarchii absolutnej wieku XVII odrzucam jednakże utożsamianie osiemnastowiecznego absolutyzmu oświeconego z innymi formami absolutyzmu, tego absolutyzmu dworskiego, który w XVIII w. wielokrotnie pogrążył się w marazmie i stagnacji. Z tego więc punktu widzenia dzieliłbym w XVIII w. monarchie absolutne w Europie na trzy grupy: 1) monarchie oświeconego absolutyzmu *sensu stricto*, 2) monarchie absolutne, w których tylko przejściowo i bez trwałych skutków przejawiała się tendencja oświeconego absolutyzmu, 3) monarchie absolutne tradycyjnego typu pogrążone w marazmie. Schemat ten, mimo pewnych trudności, wydaje się pasować do sytuacji europejskiej od około 1740 r.

¹² Na słuszność mego stanowiska wydają się obecnie wskazywać obfite materiały kongresu, który się odbył w 1980 r. w rocznicę śmierci cesarzowej Marii Teresy w Wiedniu: *Österreich im Europa der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II.* Internationales Symposium in Wien 20-23 Oktober 1980, I-II, ss. 1102, Wien 1985, dawniejsze badania historiografii austriackiej w tej epoce omówiłem w artykule: *Austria w końcu XVIII wieku (Zarys problematyki i stanu badań)*, *Studia Historyczne*, 12: 1969, 1, s. 121-130.

Omawiany zbiór składa się z trzech części: wprowadzenia (3 referaty), zagadnień ogólnych (9 tekstów) oraz rozważań szczegółowych poświęconych poszczególnym krajom europejskim (13 referatów), w których uwzględniono niemal wszystkie kraje (nie pokrywające się z liczbą państw występujących na danym terytorium). Pominięto Anglię, Holandię, Szwajcarię, co z wielu względów wydaje się uzasadnione, jak i kraje bałkańskie (z wyjątkiem Rumunii)¹³. Uwzględniony został jednak w analizie i casus Polski, choć ta jak wiadomo nigdy nie przeżywała formy państwa absolutnego, rozważano też sytuację krajów takich jak Francja, w których z całą pewnością oświeconego absolutyzmu nie było. Być może należało konsekwentnie dokonać jeszcze szerszego, obejmującego całą Europę, przeglądu sytuacji, poświęcając opracowania także i państwom pominiętym¹⁴. Zapowiedziana w przedmowie *Conclusion* pióra A. Soboula nie została jednak opublikowana, prawdopodobnie z powodu śmierci autora. Autor zamierzał nakreślić wnioski wynikające z zebranych materiałów i wskazać na kierunki niezbędnych dalszych badań. Publikację uzupełnia wybrana bibliografia, której ujęcie może budzić niejakie wątpliwości¹⁵.

Uprowadzając szczegółowe wnioski z lektury, chciałbym jeszcze sformułować tezę generalną, iż nadal wydaje się konieczne pogłębianie koncepcji modelowej, próba definicji cech oświeconego absolutyzmu i rozwiązanie wielu innych problemów metodologicznych, które dopiero pozwoliłyby na pełne wykorzystanie zebranych materiałów w spójnym i przekonywującym ujęciu całościowym. Wiemy, iż niektóre kraje europejskie podejmowały jedynie połowiczne próby reform, że inne ograniczały się raczej do deklaracji (casus Katarzyny II) niż prowadziły pozytywne działania realizujące owe oświeceniowe deklaracje. Konieczne jest zatem ustalenie modelu cech zasadniczych (minimalnych), od których spełniania zależy to, czy w danym czasie i miejscu mamy do czynienia z formą państwa absolutnego określaną mianem państwa oświeconego absolutyzmu. Wydaje się, iż jest to jedyna droga metodologicznie prawidłowa. Tom otwierają rozważania A. Soboula pt. *Function historique de l'absolutisme éclairé* (s. 15 - 26), poprzedzone krótkim tekstem, rodzajem przeglądu problematyki pióra D. Kosaryego pt. *Unité et diversité des Lumières* (s. 11 - 14). A. Soboul podjął na wstępie problem stosunku filozofów do władców oświeconego absolutyzmu. Obraz przemian tego stosunku wymagałby zastosowania pewnej periodyzacji. Należałoby również uwypuklić różnice

¹³ Rumunię (opr. A. Duğu) i Polskę potraktowano jako przypadki szczególne.

¹⁴ Co do Szwajcarii istnieje specjalne opracowanie historyka prawa w. W. Liebeskinda, *La Suisse et le despotisme éclairé*, Bulletin of the International Committee of Historical Sciences, IX, 1937, s. 116 - 121.

¹⁵ Bibliografia nie ma charakteru jednolitego ani nie zawiera wielu pozycji (zwłaszcza polskich, czeskich itd.) z okresu ostatniego dwudziestolecia. Liczne są niedokładności w zapisie bibliograficznym. W sumie sprawia ona wrażenie zupełnej przypadkowości. Wydaje się, iż rozwiązaniem o wiele szczęśliwszym byłoby odesłanie do bibliografii zawartej w zbiorze pod red. K. O. Aretina, *Der aufgeklärte Absolutismus*, Köln 1974 i uzupełnienie tej bibliografii o pozycję o charakterze regionalnym oraz o pozycje nowe bądź pominięte przez Aretina. W Polsce jak wiadomo nie było oświeconego absolutyzmu i stąd także w bibliografii sprawy polskie nie mogą odgrywać większej roli. Nie może jednak nie dziwić brak najważniejszych chociażby pozycji publikowanych w językach światowych jak: B. Leśnodorskiego, *Institutions polonaises au siècle des Lumières*, Varsovie 1962, *Polen und Deutschland im Zeitalter der Aufklärung. Reformen im Bereich des politischen Lebens, der Verfassung und der Bildung*. Hrsg. R. Riemenschneider, Braunschweig 1981 bądź też wielkiej monografii J. K. Hoenscha, *Sozialverfassung und Politische Reform. Polen im vorrevolutionären Zeitalter*. Köln-Wien 1973. Podkreślić warto, iż pieczołowicie w tym ujęciu bibliografii zostały wykorzystane jedynie opracowania węgierskie, zazwyczaj także pomijane.

między stanowiskiem intelektualistów francuskich wobec oświeconego absolutyzmu a stanowiskiem kół oświeconych niemieckich czy też austriackich. Te ostatnie pod koniec wieku popierały „eksperyment” oświeconego absolutyzmu, podczas gdy we Francji w latach siedemdziesiątych doszły wyraźnie do głosu tendencje anty-absolutystyczne¹⁶. Dla A. Soboula jednymi punktami odniesienia w ocenie oświeconego absolutyzmu są dwie sprawy, pierwsza to porównanie reform oświeconego absolutyzmu z wielkim dziełem Rewolucji Francuskiej¹⁷, druga to nacisk na problem agrarny Twierdzenie Autora (s. 19): „Les monarchies d'Europe centrale et orientale abandonnerent en fait la paysannerie aux entreprises de réaction sociale de l'aristocratie” jest w dużej mierze niesłuszne. Prawdą jest, iż władcy oświeconego absolutyzmu działali w ramach panującego ustroju, otwierając przegrody stanowe (i to tylko w pewnych granicach z reguły) głównie na rzecz mieszczaństwa. Prawdą jednak jest, iż niemal wszyscy władcy oświeceni podejmowali próbę modernizacji struktur agrarnych, a w niektórych krajach doszło do częściowych (kraje habsburskie) bądź całościowych przemian w tym zakresie (zniesienie poddaństwa w Badenii, a zwłaszcza reformy duńskie opisane w omawianym tomie przez K. Tonnessona, s. 304 n.). Jeżeli opór uprzywilejowanych dominował nad dążeniami władców i oświeceni biurokracji, to nie można zaprzeczyć, iż problem reformy stosunków poddańczych był w monarchiach oświeconego absolutyzmu na porządku dziennym. Trudności na tej drodze były oczywiste, świadczy o tym również przykład sprawy chłopskiej w dobie polskiego Sejmu Czteroletniego. W istocie — i jest to bardziej wybór polityczny niż naukowy — dla części autorów omawianego zbioru z A. Soboulem na czele, negatywna ocena oświeconego absolutyzmu miała raczej podłoże ideologiczne niż wynikała z analizy rzeczywistości historycznej. Na stronie 24 czytamy: „L'absolutisme éclairé s'était affirmé par avance comme la négation même de la Révolution, comme, un choix social et politique délibérément contraire”. Warto podkreślić, iż w epoce kiedy pierwsi władcy oświeconego absolutyzmu (Fryderyk II, Maria Teresa i inni) przystępowali do reform nie istniało w Europie w sposób uświadamiany niebezpieczeństwo rewolucji i nie było niemal zupełnie myślicieli, którzy by taką możliwość czy konieczność publicznie głosili. W końcowej partii swych wywodów Autor stał na stanowisku, iż, generalnie biorąc, absolutyzm oświecony „se solda finalement par un echec” (s. 24). Równocześnie postawił tezę, iż przedstawicielem prawdziwego absolutyzmu oświeconego był Napoleon. Tej ostatniej tezy, dość zaskakującej w świetle przełomowego znaczenia wydarzeń Rewolucji Francuskiej, rozważać nie będę.

Chciałbym ustosunkować się jednak do kwestii: czy oświecony absolutyzm był istotnie niewypałem? — Kruchość fundamentów tej formy ustrojowej wynikała z faktu oparcia jej na władzy absolutnej jednostki: całościowa i trwała realizacja systemu zależała od długotrwałości panowania władcy oświeconego (bądź trwałości polityki jego oświeconych ministrów), bądź od kontynuacji jego dzieła przez następców. Tu więc w ówczesnym skomplikowanym układzie sił w poszczególnych państwach oświeconego absolutyzmu tkwiło źródło słabości. Rozkwit działań władców oświeconego absolutyzmu w wielu krajach europejskich to dopiero lata osiemdziesiąte XVII w. I tutaj dochodzimy do drugiej głównej przyczyny załamania się w niektórych krajach polityki oświeconego absolutyzmu: wydarzeń Rewolucji Francuskiej, które całkowicie zmieniły polityczną sytuację europejską i ukazały inne metody rozwiązania tych kwestii, które usiłował rozwiązać absolutyzm. Tak więc nie negując licznych sprzeczności tkwiących w samej istocie oświeconego absolutyzmu, jak i jego licznych niepowodzeń chciałbym wskazać, iż dziedzictwo

¹⁶ Por. mój artykuł cytowany w przypisie 10.

¹⁷ S. 19: „Le réformisme des monarques éclairés a-t il vraiment fait l'économie d'une révolution?”.

pozytywnych dokonań oświeconego absolutyzmu było poważne i nie można nie dostrzegać jego znaczenia zwłaszcza dla rozwoju krajów Europy Środkowo-Wschodniej, Włoch oraz krajów skandynawskich. Ograniczę się do przypomnienia problemu kształtowania w krajach oświeconego absolutyzmu przesłanek narodzin państwa praworządnego¹⁸, ówczesne kodyfikacje odegrały w tych częściach Europy rolę nieraz porównywalną z rolą wielkich kodyfikacji napoleońskich, przykładem może być Pruski Landrecht z 1794 r.¹⁹ austriacki Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch, czy też austriacką reformę prawa karnego²⁰. Takie przykłady można by mnożyć i nie można ich lekceważyć: przemiany struktur prawnych w dobie oświeconego absolutyzmu i ich fundamentalne niekiedy znaczenie świadczą o doniosłości tej epoki. Przemiany struktur prawnych, zwłaszcza prawa cywilnego, otwierały drogę w kierunku nowej epoki — epoki stosunków kapitalistycznych²¹.

A. Soboul jest także autorem dalszych dwóch opracowań, wspomnianego już zarysu pojęcia oświeconego absolutyzmu oraz rozważań nad podstawami ekonomicznymi oświeconego absolutyzmu pt. *La féodalité tardive* (s. 35 - 50), skoncentrowanych zwłaszcza na problematyce agrarnej. Soboul, znakomity znawca francuskiej historii agrarnej, dokonał porównania stosunków zachodnioeuropejskich ze stosunkami agrarnymi na wschód od Łaby stwierdzając, iż kraje tzw. powtórnego poddaństwa były typowymi krajami oświeconego absolutyzmu, które poszły po drodze ewolucyjnej przejścia do kapitalizmu. Dla historyka nadal bez odpowiedzi pozostaje pytanie: dlaczego rewolucja wybuchła w krajach o rozwiniętych stosunkach ekonomicznych, a nie w którymś kraju zacofanym o największym ucisku mas chłopskich? Czy jedynego wytłumaczenia dostarcza tu teza o słabości mieszczaństwa w tych krajach? Faktem jest, iż właśnie dzięki oświeconemu absolutyzmowi doszło w krajach zacofanych do rozwoju mieszczaństwa jako klasy.

Następne szkice rozważają porównawczo problemy szlachty (J. Meyer), mieszczaństwa (E. H. Balázs — E. Niederhauser), intelektualistów (D. Kosáry) i chłopstwa (I. Wellmann). Ważne dla niektórych krajów zacofanych jest stwierdzenie autorów opracowania o sytuacji mieszczaństwa: „...l'absolutisme éclairé a plutôt engendré une future bourgeoisie moderne au'il na coopéré avec une bourgeoisie trouvée sur place”. Niewątpliwe trudności następczą porównania bardzo odmiennych warunków lokalnych²². W rozważaniach o poszczególnych grupach społecznych zabrakło tak wydawałoby się potrzebnego odrębnego studium o roli biurokracji w krajach oświeconego absolutyzmu. Uwagi w tej mierze D. Kosáry'ego nie mogą zadowalać. Był to problem kluczowy dla polityki i podstaw społecznych oświeconego absolutyzmu. Na uwagę zasługują referaty poświęcone podstawom ideologicznym epoki: ideologią zajął się B. Köpeczi, problemem kościoła a oświecenie — G. Ricuperati, grą sił międzynarodowych — D. Kosáry, a problemem roli jednostki w tej epoce — W. Markow w tekście niemiecko-francuskim zatytułowanym: *Princes et administrateurs éclairés: l'individu et l'histoire*, s. 143 - 158. Szkic B. Köpeczego nie wyczerpuje bogatej problematyki kształtowania się i rozwoju ideolo-

¹⁸ Por. ostatnio: W. Ogris, *Zwischen Absolutismus und Rechtsstaat*, [w:] *Österreich im Europa der Aufklärung...*, I, s. 365 - 376

¹⁹ Por. S. Salmonowicz, *Das Strafrecht des Preussischen Landrechts vom Jahre 1794. Versuch einer allgemeinen Bewertung*, Archivum Iuridicum Cracoviense, 13: 1980, s. 75 - 98, tamże dalsza literatura przedmiotu.

²⁰ Por. S. Salmonowicz, *Prawo karne...*, s. 152 - 167.

²¹ Jest rzeczą charakterystyczną, iż autorzy podręczników dziejów prawa prywatnego w Europie od dawna stawiają pod względem znaczenia na równej płaszczyźnie co kodyfikacje napoleońskie osiągnięcia pruskiego i austriackiego oświeconego absolutyzmu, por. ostatnio H. Schlosser, *Grundzüge der Neueren Privatrechtsgeschichte*, 4 wyd., Heidelberg 1982, s. 62 - 82.

²² Przy okazji sprostujmy tu informację, iż Żydzi zostali w 1772 r. wygnani „de la Pologne en pleine désagrégation”, s. 61.

gii oświeconego absolutyzmu (m. in. pominięta została wielka, choć kontrowersyjna, rola fizjokratów²³, podobnie Fryderyk II władca o ambicjach teoretycznych zasługiwałby na większą uwagę. Ważnym elementem rozważań tego Autora była własna próba (s. 118) określenia cech oświeconego absolutyzmu. B. Köpeczi położył nacisk na następujące elementy: 1. Słone państwo wprowadza reformy dla dobra publicznego łamiąc opór przeciw tym reformom, 2. Rola państwa, polityki centralizacji i budowy aparatu biurokratycznego, 3. Państwo pozostaje nadal społecznie zhierarchizowane, ale na podstawie zrjonalizowanej, w sumie jest to modernizacja, a nie likwidacja feudalizmu, 4. Reformy narzucone odgórnie dotyczą zwłaszcza dziedzin ekonomiki i kultury i rozszerzenia zadań państwa, 5. Polityka tolerancji, zwłaszcza religijnej i sądowej. Brak wolności politycznej, 6. Filozofia Oświecenia staje się ideologią elit, ale religia pozostaje fundamentem mentalności mas, 7. Oświecony absolutyzm przykłada ogromną wagę do oświaty i kultury, by wychować nowego obywatela lojalnego i szczęśliwego.

Artykuł G. Ricuperatego, trochę wbrew tytułowi, nawiązuje raz jeszcze do spraw ideologii, mniej w nim miejsca poświęca autor problematyce polityki kościelnej oświeconego absolutyzmu. Ani kontrowersyjny problem józefinizmu, ani tzw. Oświecenie katolickie (termin B. Plongéron) nie zostały bliżej rozważone w kontekście polityki oświecenia w krajach katolickich. Analizując problemy stosunków międzynarodowych, D. Kosáry odrzucił zarówno opinię, iż oświecony absolutyzm to nic innego jak przeciwdziałanie rewolucji burżuazyjnej (jak sądzi A. Soboul), jak i pogląd, iż była to świadoma próba zrealizowania przejścia do kapitalizmu. Autor ten trafnie podkreślił rolę koniunktur międzynarodowych dla rozwoju oświeconego absolutyzmu w poszczególnych krajach. Osobiście kładłbym także nacisk na fakt, iż nie istniała oświecona polityka zagraniczna: pacyfizmu filozofów nie podzielali władcy, którzy w polityce zagranicznej kontynuowali tradycyjną klasyczną dyplomację tajną pierwszej połowy stulecia. Rozbiór Polski był swego rodzaju probierzem tradycyjności tej polityki, którą reprezentowali władcy oświeceni Prus i Austrii i deklarująca się także oświeconą Katarzyna II.

W. Markow reprezentuje tradycję badań powojennych nad Oświeceniem w Niemieckiej Republice Demokratycznej, w swym opracowaniu zawarł głównie rozważania nad galerią władców tej epoki. Stanowisko Markowa różni się w pewnym stopniu od poglądów A. Soboula. Czy ideologia Oświecenia była tylko rozrywką umysłową władców? Markow odpowiada w sposób oględny: „On a prétendu qu'elles (tj. Oświecenie) ne servaient à ces princes qu'au camouflage de leur soif de «gloire» et de «grandeur». Et, certes, celle-ci ne manque ni à Frederic II, ni à Joseph II ni à Cathérine II. [...]. A notre avis, la thèse de la propagande pure et simple ne tient pas. D'une manière ou d'autre, certains avaient quand même compris qu'un changement s'opérait dans le monde et qu'il faudrait plutôt suivre le courant en le maîtrisant, que de se laisser surprendre par lui. Rester en arrière équivaldrait en tout cas à une perte de vitesse” (s. 154).

W ostatniej części tomu omówiono poszczególne kraje bądź państwa. Nie sposób wchodzić w liczne rozważania szczegółowe przekraczające kompetencje recenzenta, tworząc razem swego rodzaju podsumowanie obrazu Europy w drugiej połowie XVIII w. Sprawy węgierskie opracowała E. H. Balázs, polskie — Z. Libiszowska, Portugalię — H. Bach, sprawy hiszpańskie — M. Kossak. Warto jednak zwrócić uwagę na niektóre teksty i na ich rolę dla ogólnej oceny problematyki oświeconego absolutyzmu. I tak kraje niemieckie opracował znakomity znawca

²³ Autor przyjął wprawdzie (co jest dyskusyjne), że doktryna ekonomiczna fizjokratów była bazą polityki ekonomicznej oświeconego absolutyzmu (s. 109, n.), ale nie rozważył roli fizjokratycznego „despotisme légal” dla umocnienia w praktyce pozycji władcy.

tej problematyki — profesor w Monachium E. Weiss, (s. 189 - 200) z wyjątkiem odrębnie ujętych Prus (przez I. Mittenzwei) i spraw austriackich (G. Klingenstein). E. Weiss podkreśla zdecydowanie ogromną rolę oświeconego absolutyzmu w licznych krajach niemieckich. W podsumowaniu stwierdził (s. 199): „les réformes importantes introduites par les gouvernements allemands après 1803/06 furent l'oeuvre d'une bureaucratie éclairée et libérale, d'origine bourgeoise et noble, elles représentèrent une sorte de révolution d'en haut (podkr. autora). Elles continuèrent, avec plus de liberté d'action et plus d'efficacité, les réformes entamées par l'absolutisme éclairé, tout en profitant de l'expérience de la France révolutionnaire et impériale”. Podobnie G. Klingenstein kładzie nacisk na znaczenie reform oświeconego absolutyzmu w dziejach państwa Habsburgów. Podkreśla fakt, iż józefinizm w dużej mierze ingerował w sferę życia chłopów, nie pozostawiając go wyłącznie na łasce właściciela ziemi. Stąd twardy opór arystokracji austriackiej przeciw reformom Józefa II. I. Mittenzwei, autorka znanej biografii Fryderyka II, idzie w swej krytyce pod jego adresem nieraz dalej niż niżej podpisany. Zapewne dlatego, iż zajmuje się niemal wyłącznie sprawami ekonomicznymi i życia społecznego (jako specjalistka) z zupełnym lekceważeniem problemów reformy państwa, prawa, kultury²⁴.

Najbardziej dyskusyjna od lat jest kwestia oświeconego absolutyzmu w Rosji. I. Fedossow (s. 233 - 254) w ogólnych swych założeniach jest bliski mojemu stanowisku, iż monarchia oświeconego absolutyzmu stanowi odrębną fazę w rozwoju monarchii absolutnej. Autor podkreślając dość zdecydowanie wszystkie ograniczenia w działaniu Katarzyny II, zwłaszcza w stosunku do jej deklaracji, widzi w niej jednak władczynię oświeconego absolutyzmu. Interesujący jest jego pogląd, iż po przerwie jaką były rządy Pawła I, drugi okres oświeconego absolutyzmu w Rosji miał miejsce pod berłem Aleksandra I od 1801 do 1815 r. Na s. 254 konkluzja autora brzmi: „L'absolutisme éclairé est un absolutisme réformateur qui sauvegarde les possibilités de l'évolution interne. Il sert des idées des Lumières tout en les adaptant aux intérêts de l'Etat féodal”. Należy wspomnieć, iż sytuację francuską rozważył A. Soboul, zaś kraje włoskie przedstawił F. Diaz (kładąc nacisk na postać Pietro Leopoldo w Toskanii do 1790 r.). Do najciekawszych należą opracowania K. Tnnessona poświęcone Danii i Szwecji (s. 299 - 320). Wskazał on na ogromne znaczenie reform oświeconych w Danii, które przyniosły trwałe rezultaty i to także na polu przemian struktur społecznych. Sytuacja szwedzka pod wieloma względami była nietypowa (istnienie sejmu szwedzkiego w dobie absolutyzmu). Faktem jest, iż Gustaw III i Gustaw IV Adolf prowadzili politykę reform oświeconych opierając się na mieszczaństwie i chłopach, których pozycja w Szwecji była szczególna.

W niniejszych uwagach podkreślono wiele elementów dyskusyjnych, wskazano na fakt, iż nie istniała pełna zgodność poglądów wśród poszczególnych autorów. W ogólności można stwierdzić, iż omawiany zbiór będzie jednak stanowił odciążający punkt wyjścia wszelkich rozważań nad problemem oświeconego absolutyzmu. Najcenniejszą jego wartością jest niewątpliwie zebrana w jednym tomie kompletna panorama przypadków, które możemy zaliczyć do traktowanego w szerokich ramach zjawiska oświeconego absolutyzmu. Jest to także przykład prawdziwie międzynarodowej współpracy, dążenia do oparcia badań na możliwie jednolitym kwestionariuszu badawczym. Fakt, iż wiele kwestii pozostało dyskusyjnymi nie zmienia tej pozytywnej oceny.

²⁴ Por. moje stanowisko bardziej wycieniowane: *Fryderyk Wielki władca oświeconego absolutyzmu?* „Przegląd Zachodni”, 36: 1980, 4, s. 35 - 49.